

Научног скупа *Херцеговина и српски језик у историографским и књижевним дјелима XIX и XX вијака, у оквиру „Ђоровићевих сусрета“ 17-19. 09. 2005.* Излагање објављено у зборнику са скупа.

Мр Марија Петричевић

Слика Херцеговине у драмама Алексе Шантића и Светозара Ђоровића

Светозар Ђоровић и Алекса Шантић били су међу првим српским писцима Херцеговине који су почели да стварају и у драмској форми. Драма није била основна литерарна преокупација ни Светозара Ђоровића ни Алексе Шантића. Ђоровић је био пре свега приповедач, а Шантић песник. Драмском стваралаштву они се окрећу, најпре, из потребе времена. Драмска форма је у том тренутку била најприкладнија и најпримамљивија да се њоме допре до што шире публике јер је позориште стекло популарност код народа и постојао је велики број, пре свега аматерских, позоришних сцена.

И поред близине културног и књижевним делом богатог Дубровника и Далмације, позоришна уметност па и драмска литература са њом, прилично касно доспевају у Херцеговину. Прво позоришно гостовање суседа било је крајем 19. века «када су из Дубровника дошли у Мостар аматери-певачи и глумци друштва 'Гундулић', срдечно дочекани и обасути пажњом грађана, а пажљиво подозриво праћени од месних аустријских власти.»¹

Брзо после смјене власти и окупације од Аустроугарске у Босни и Херцеговини почео је да се одвија интензивнији општекултурни живот. На гостовања у Херцеговину, а пре свега у Мостар, почеле су да долазе путујуће позоришне трупе, најпре из Војводине и Србије, а затим и из Љубљане, Загреба, Сарајева, Дубровника. Одушевљење са којим су глумци примани и испраћани, са жељом да се опет врате, утицали су да се створе и локале позоришне секције при културним друштвима.

На широком просветном и културном плану почели су, пре свих, да делују млади Мостарци.

У оквиру Српског певачког друштва «Гусле» поред певачке најактивнија била је дилетантско-драмска секција. Међутим, постојање «Гусала», а касније и хрватског певачког друштва «Хрвоје», па муслиманског занатлијског друштва «Итихад» утицало је на појаву потребе за домаћим позоришним комадима. Све оно што су уочавали са стране, а и приликом гостовања разних трупа, почели су да преносе и на позоришну сцену коју су створили. Били су то у почетку лагани и једноставни сценско-драмски прикази, ипак довољни да се привуче

¹ Сафет Бурина, *Шантић и Ђоровић као драматичари*, «Позориште», бр. 2, март-април, Тузла, 1965, стр. 149.

публика, и да се да подстицај писцима Херцеговине да и сами почну да стварају драмска дела. Крајем 70-тих година 19. века већ постоји формирана публика која с одушевљењем долази на све представе. Репертоар позоришних трупе из Србије и Војводине, а по угледу на њих и основаних домаћих трупа и друштава, најчешће је био романтично национални. Недостатак драмских остварења са локалном тематиком и бојом подстакло је на стваралачку активност неке мостарске и херцеговачке писце, пре свега оне окупљене око «Гусала», као што су Алекса Шантић и Светозар Ђоровић, а нешто касније у том стваралачком послу прикључио им се и Осман Ђикић.

И Шантић и Ђоровић се појављују на литерарној сцени уз позне реалисте и модерна европска струјања као представници културне традиције Херцеговине. У складу с тим они, али пре свега Ђоровић, труде се да и у својим драмским остварењима дају једну аутентичну слику Херцеговине, њених људи, духа, традиције, обичаја, морала, начина живота, друштвених и социјалних кретања.

Слика Херцеговине у драмама Алексе Шантића

Алекса Шантић није показао великог интересовања за драмско уобличавање живота и догађаја свога времена и оставио је свега четири драмске слике у стиховима: «Хасанагиница», «Анђелија», «Немања», «Под маглом» и «Пред капијама светог Петра»². Све четири су заправо епске, односно лирске песме у драмској форми. «Хасанагиница» и «Анђелија», инспирисане су народним песмама, док је «Немања» слободна драматизација познатог описа Немањине смрти из «Житија светог Симеона» од св. Саве. Према томе од Шантићевих драмских остварења слику Херцеговине можемо наћи једино у једночинки «Под маглом» и краткој сатиричној драмској слици «Пред капијама светог Петра».

Највише драмских елемената има драма «Под маглом»³. Њена тема је историјски догађај – исељавање са херцеговачке земље након окупације од Аустроугарске, а које је нарочито постало интензивно почетком 20. века. Шантић се супротставио исељавању и устао у одбрану свога краја, најпре лирско-патриотским песама, а затим и овом драмом која заправо и није ништа друго него драматизован садржај неких од њих и то пре свега песама «Остајте овдје», «Знаш ли, брате Невесиње равно» и «Сеоба».

Против исељавања из Херцеговине устали су људи високе патриотске свести који су сматрали да треба издржати кризу и економску и психолошку и остати на сопственој земљи. То су били пре свега млади

² Јован Радуловић у *Алекса Шантић*, «Српско певачко друштво 'Гусле'», Мостар, 1934, на стр. 40 помиње још две Шантићеве драме, које су нам до данас остале непознате, а то су «Сунце» и «Вардар». Могуће је да ове Шантићеве драме нису никада штампане.

³ Први пут је приказана у Краљевском српском народном позоришту у Београду 27. септембра 1907. године, а исте године је и одштампана о трошку писца, такође у Београду.

људи које симболише и представља главни јунак драме «Под маглом», млади учитељ Станко.

Пун разумевања за муку сељака, али вођен великом љубављу према својој земљи Станко, «потомак славног војводе», сам покушава да спречи сеобу.

Измучен аустроугарском тортуром, огладнео, без снаге за даљу борбу и без наде да ће бити боље, народ, на челу са вођама, једини излаз види у сеоби. Станко нема ни један конкретан начин да их задржи, нема ни један аргумент којим би им дао наду да ће доћи бољи дани. Једино што тај народ може још задржати јесте дубоко патриотско осећање, дуг према прецима, везаност за отаџбину и традицију.

Професор Војислав Ђурић уочио је да се Шантићево осећање «жарке љубави према свом народу» јавља у три вида «као понос херојском прошлошћу, као протест против мучне садашњости и као вера у бољу будућност до које ће се доћи кроз борбу и победу (...)»⁴. Сва три вида Шантићевог родољубља основно су средство борбе младог учитеља Станка. Поред тога код њега је присутно и огорчење, гнев, туга и прекор упућен сународницима због мирења са постојећим стањем и избором бекства уместо борбе.

Све мотиве које разрађује у драми Шантић износи у «Прологу». Он се најпре осврће на славну прошлост и јунаштво предака, «соколове», «заточнике храбре» чија је крв натопила поље Невесиње у коме су и кости оставили «за крст часни и слободу драгу». Подсећање на прошлост, морал, на најсветије вредности српског патријархалног човека служи и као контраст Станковим, односно Шантићевим савременицима који попут кукавица остављају огњиште, крше завет предака и тиме чине грех због ког ће их и клетва стићи.

«О, не дајте да нам тешки гријех
Оне чисте, оне српске душе,
Они диви, Обилићи живи,
Што су роду кроз вјекове дуге,
Као света луча са небеса
Свијетлили у дубокој ноћи!
Дајте, браћо, помоћи им дајте –
Вратите им дуге безбројне»⁵

С обзиром на то да је Шантић доживљавао Херцеговину као живи део бића српског народа, за њега је напустити земљу значило одрећи се себе, убити део себе, а не само напустити огњиште и удаљити се од корена и прошлости. «Она је побусана гробовима тога народа, натопљена његовим знојем и крвљу. То је нераскидиво крвно сродство, које се непрестано обнавља новом проливеном крвљу. И зато та земља осећа исто што и народ, заједно са њим тужи и радује се. Кад је народ роб и она је робиња. (...) Она је поносна на витешку прошлост и гордо

⁴ Војислав Ђурић, *Предговор* у: Алекса Шантић, «Сабрана дела» књ. I, 1957, «Свјетлост», Сарајево, стр. XXXIX.

⁵ Алекса Шантић, *Драме*, «Пехар и Кисић», Мосатр, 1927, стр. 90.

хучи о њој, (...) у њој ври ратничка крв и тресу се јуначке кости.»⁶ Али та иста земља пролива сузе и моли да је њени синови не напуштају.

Пошто нам је песник у «Прологу» навео све оно због чега треба одустати од сеобе и опоменуо нас шта ће бити ако се оде, наступа учитељ Станко који све то, сада кроз драмску радњу, али опет песничким језиком, излаже својим савременицима.

Прва слика коју Шантић даје након «Пролога» идилична је слика природе и села. Леп је јулски дан, жетва је, момци бацају у хладу камена с рамена, док се житним пољима пролеже песма жетелаца. Ову идиличну слику пуну живота и ведрине младости наглашава и Станко у свом првом монологу подстакнут «пјесмом отаца» која враћа снагу и буди на нове подвиге, али она пре свега служи да би се контрастом нагласио значај губитка и слика пустоши која ће уследити након сеобе.

Песма пуна радости, претвара се у вапај над оним што будућност носи.

«Наша поља плачу, пошљедња је жетва

Пусто ли ћеш бити Невесиње равно,

Расаднице Српства, колијевко лава!

Пусто, јер се, ето, сели племе славно,

А наша будућност, где је она?... Спава...»⁷

Окупљени да се договоре шта им је чинити сеоски кнезови и бегови жале се на невоље које су их снашле и које се више не могу подносити. Сви јединствено констатују да треба отићи, колективно се иселити, потражити бољу земљу и бољи житот. Пун ентузијазма и родољубивог жара једино се Станко супротставља тој одлуци и износи на својим плећима цео сукоб.

Он упућује оштар прекор старешинама, и српским и муслиманским, алудирајући на то да су кукавице. Земљу «као жене остављамо другом» уместо да се за њу жртвују јер, како каже, «Мучној земљи, мученика треба»⁸. Реалност је сурова и Станко још једино може да подсети на славну прошлост и херојство предака који су се борили за ту земљу, који нису поклекли ни пред једном тешкоћом, ни пред бедом, ни пред јадам који их је на њој задесио.

«Браћо! Зар вас душа ни мало не боли?

Зар вам није жао ових поља равних

Где се једно море наших крви проли

И гдје леже кости отаца нам славних?!

.....

О, не дајте, браћо, да Вукова љага

Окаља вам образ чист к'о сунце с неба!

Не идите, браћо, са роднога прага,

Јер мученој земљи мученика треба!

Треба мушке снаге и витешких рука!

⁶ Војислав Ђурић, *Предговор* у: Алекса Шантић, «Сабрана дела» књ. I, 1957, «Свјетлост», Сарајево, стр. LXXI.

⁷ Алекса Шантић, *Драме*, «Пехар и Кисић», Мостар, 1927, стр. 94.

⁸ Исто, стр. 104.

Треба прегалаца и осветних лава!
 Треба ваше смрти и вашијех мука
 Јер, тамо, далеко, наше сунце спава...»⁹

Патриотско осећање, одговорност према прецима једино је што народ још увек држи на тој земљи и поред свих јада, али, снага народа већ је на измаку, а нема ни наде да ће бити боље. Зато је и Станков покушај да пробуди патриотизам и везаност за родно тло у почетку остао без одјека.

У овом обраћању видимо да Станко не подсећа само на традиционални морал и вредности, већ је и носилац, у народу дубоко укоренење хришћанске идеје и вере. Он позива на трпељивост, јер све је од Бога дато, а мучеништво ће бити награђено. Искрено хришћанско осећање и љубав он још продубљује и својом молитвом Богу за милост према његовом народу, али и за помоћ да «милу браћу матери поврати»¹⁰.

Спремност на жртву, али не за било шта или кога већ за отаџбину, света је дужност за херцеговачког човека.

Позивањем на претке Станко прекорава, оптужује, и на неки начин опомиње да их може стићи клетва предака. Али, апсурдно, сам Станко бива проклет од сународника као издајник.

У тренутку када се сви јединствени заклињу да ће се иселити и проклињу сваког ко остане, Станко чује «глас анатеме» и жели да побегне од гомиле која је овом одлуком о селидби, одрекавши се сопственог огњишта, отпала и од Бога.

«Ви, о, свете кости, из којих је теко
 Извор силних снага да се с мраком боре,
 Под бременим тешким ваш је пород клеко
 И он неће видјет' сјај васкрсне зоре!»¹¹

Избезумљен, очајан што не може да спречи сеобу, Станко пали стог сена, из куће износи очеве токе и џефердаре и баца их на згариште. Символике има у овом чину јер он спаљује оно што је светиња за традиционалног херцеговачког човека - токе и џефердаре који су симбол отпора, херојства, солбоде. Станков говор окупљенима на овом збору, и сцена на гробу оца-хероја веома су потресни, драматични и трагични. Станкове речи и дела пуни емотивног набоја делују сугестивно и логично је што мотивишу и промену става и расположења и вођа и народа. Тек тада допире им до свести шта ће учинити сеобом. Магла којом су били обавијени као да почиње да се диже и освешћени, најпре вођа сеобе, кнез Јоксим, а затим и цео народ бирају Станка за вођу који ће их повести у светлу будућност.

«Не проклетство, тебе наш благослов прати
 Свако срце ово крв ће за те дати!
 Ево, ми сви очи упиремо у те,
 Води нас из магле на свијетле путе!

⁹ Исто.

¹⁰ Исто, стр. 96.

¹¹ Исто, стр. 107.

Реци, шта да чини овај гроб до гроба?»¹²
 На те речи у заносу одушевљења Станко узвикује познате Шантићеве стихове:

«Остајте овђе, сунце туђег неба
 Неће вас гријат ко што ово грије!
 Грки су тамо залогаји хљеба
 Гдје свога нема и гдје брата није!»¹³

У овом сукобу реализма социјалне беде и романтичарског патриотског заноса победио је патриотизам.

Није чудо што је радњу ове драме Шантић сместио на село јер је у херцеговачком сељаку аутентична душа српског народа, па је и нестанак тог народа са овог тла утолико погубнији. Са њиме са простора Херцеговине нестао би и траг српства.

Шантић је у процесу исељавања видео велику опасност за овај крај. Он је осетио да ће аустријска власт населити на опустелим подручјима становништво из туђине и да би веома брзо дошло до измењене етничко-националне структуре становништва чиме би и земља била изгубљена. Овај његов страх био је и историјски утемељен.

Аустроугарска је свесно подстицала исељавање економским уништењем не само сељака већ и занатлија и малих трговаца.

Наиме, нови модерни облици тираније, нови облици пореза и других захтева, нерешено аграрно питање учинили су живот у Херцеговини толико неподношљивим да је 1902. године, у Горњој Херцеговини, дошло до великог покрета за исељење у Србију. То је и био циљ аустријских власти, пре свега ондашњег поглавара Босне и Херцеговине, барона Кучера, који је планирао да на овом подручју насели одане и лојалне грађане.

Међутим, Барон Пинтер, окружник у Мостару, допустио је народним вођама да поднесу жалбу, како би се испитала злодела нижих службеника над сељацима. Пошто је барон Пинтер обећао да ће казнити сва насиља и безакоња и да ће казнити оне који су злоупотребили власт, 1902. године у Биограду код Невесиња одржан је скуп коме је присуствовало 4.000 људи из 27 невестињских општина. На њему је донесена одлука о обустави сеобе.¹⁴

Не може се говорити о слици Херцеговине у овој драми а да се не уочи још један сегмент којим Шантић осликава живот свога краја, а то је слога, поштовање и уважавање православних Срба и муслимана.

Већ слика села коју нам писац, на почетку прве сцене, даје у дидаскалијама упућује на то да нема националне подвојености. У истом селу су једна до друге црква и џамија. На збору кнезова учествују и

¹² Исто, стр. 110.

¹³ Исто.

¹⁴ Мора се признати да је заустављању исељавања допринело и лукавство народних вођа из Мостара који су «онемогућили у почетку сеобу затварањем границе исељеницима у споразуму са управним властима ондашње Србије, а нарочито са председником владе Д-ром Милованом Миловановићем.»: Јован Радуловић, *Алекса Шантић, «Српско певачко друштво 'Гусле'», 1934, Мостар* стр. 26.

бегови као представници муслиманског становништа и они подржавају сеобу. А Тахир-бег то овако објашњава:

«И нас мајка роди под овијем небом:
У мукама једним ломили смо крила!
С једног поља једним ранисмо се хљебом!
Да, једно смо стабло а са једне груде,
Иста, једна браћа, то језик свједочи;
Па тамо, ђе вама гроб одређен буде,
Нека и ми своје заклопимо очи!»¹⁵

Наравно да ове речи наилазе на одобравање и подршку код српских кнезова и код самог учитеља Станка. Сви сложено истичу да је снага народа овог тла у слози православних Срба и муслимана који су «једно племе, а од вјере двије»¹⁶.

Поштовање различитости исказује и жена кнеза Јоксима која муслимане послужује кафом, а Србе вином.

Мора се приметити, да и ова драма разбија заблуду да је Шантићева песма «Остајте овдје» која је као поклич уткана у крај драме, намењена муслиманима. Шантић је позив за останак и то у слози и љубави као највећој снази за опстанак овог народа, упутио и православним Србима који су намеравали и почели да се исељавају у Србију, и муслиманима који су се у главном исељавали у Турску.

Шантић је доживео испуњење онога о чему је целог живота сањао – ослобођење земље од аустријске власти. Међутим, материјални и здравствени проблеми и пре свега неочекивани развој политичких догађаја после ослобођења, помутили су му ту радост.

Разочаран, 1919. дакле, у другој години ослобођења, Шантић пише «Пред капијама светог Петра». Ова кратка сцена с лицима: св. Петар, анђели и Нетко представља сатиру о новом друштву, о лошим појавама обремененим лажима. Неправда, лицемерство, лоповлук, злоупотреба положаја и моћи, стављање личних интереса изнад општих, губитак осећања за ближњега, болели су Шантића и он је, већ скрхан болешћу, змогао снаге да о њима проговори кроз ову сатиру.

Не односи се Шантићева критика само на његов ужи крај јер Нетко, ко је дошао да се жали св. Петру стигао је «из југословенског краја». Он тражи правду за себе:

«И мене гриз'о је Шваба
Јер сам Србију вол'о, к'о што је и сад волим,
Без конта и есаба. »¹⁷

Ал' док су други ту љубав наплатили и сада живе у изобиљу у «двокатним кућама», возе се луксузним аутомобилима, он је остао и гладан и сиромашан. Из савета светог Петра јасно је и на чији рачун је критика упућена.

«За главарима вашим, будало једна, крени

¹⁵ Алекса Шантић, *Драме*, «Пехар и Кисић», Мостар, 1927, стр. 103.

¹⁶ Исто.

¹⁷ Алекса Шантић, «Пред капијама Св. Петра», *Целокупна дела*, књ. III, «Народна просвета», Београд, стр. 353-354.

И њине учи занате,
Па ћеш имати кућа и бити свуда на цени,
И орден сковаће за те...»¹⁸

Шантић се не задржава само на критици српства међу којем су на површину испливали ратни профитери и преваранти. Он се подсмева и Конференцији мира, речиман св. Петра «та то су тенџере старе, где оне безбрке газде Индије и Мисира за себе пихтије баре...»¹⁹ А људски род се толико искварио да «земља ћухне задахом гњилих дела», (...) тако да рубац на носу држе stoleћа цела.»²⁰ И сам свети Петар се гнуша таквог људског рода који његову помоћ не заслужује.

«У песниковом срцу нешто је било пукло, гризла га је сумња. Он је хтео да побегне од стварности, али она га је упорно прогонила, престизала га, препречавала му пут и ругала му се: види ме! Он је и даље волео Србију 'без конта и есаба', али је осећао да у њој није све у реду.»²¹ Србији, слободарској какву је волео и у себи носио, ругала се ова са којом га је стварност суочила. Онај Шантићев романтичарски, искрени родољубиви занос, прожет традиционалним моралом срушио је један нови свет у коме су дошли до изражаја они који у борби нису ни на кји начин учествовали, али су зато у новој ситуацији вешто користили свој економски и друштвени положај.

Слику Херцеговине Шантић нам даје пре свега кроз слику њених људи. То су људи одважни, храбри, борбени, дубоко везани за родно тле, и одани завету и жртви својих предака, својој традицији и патријархалном моралу. И ако се на тренутак јави слабост у овом народу увек постоје снаге које га враћају на прави пут, а које је Шантић оличио у учитељу Станку. Као песник и велики родољуб он не може да сакрије своју велику љубав и родољубиви занос. Чак и када критикује и извргава руглу негативне појаве у српском народу, као што то чини у «Пред капијама светог Петра», Шантић више упозорава да у «сваком житију има кукуља» и да се против њега мора борити да не би захватио здраво зрно. Као што је човек Херцеговине нашао снаге да преброди све недаће и опстане на том кршевитом и суровог тлу шибан бројним историјским неправдама и недаћама, тако ће се изборити и са неправдама које су дошле са ослобођењем. Шантић верује у снагу српског бића.

Слике Херцеговине у драмама Светозара Ђоровића

Драме је много више окупирала Ђоровићево него Шантићево интересовање. Колико је за сада познато, Ђоровић је написао 24 драмска дела, рачунајући и кратку позоришну игру за децу «Крчаг»²². Неке од

¹⁸ Исто, стр. 357.

¹⁹ Исто.

²⁰ Исто.

²¹ Војислав Ђурић, *Предговор* у: Алекса Шантић, «Сабрана дела» књ. I, 1957, «Свјетлост», Сарајево, стр. LIII.

²² Шаљива игра објављена у «Споменику» 1894.

драма су изгубљене, има их које су остале у рукопису, као и незавршених и неизвођених. Све су различитих литерарних вредности, писане у главном по узору на српске драме оног времена.

Ђоровић је почео да пише драме за потребе мостарске, али и других аматерских сцена већих херцеговачких места, Невесиња, Требиња, Стоца... Прва његова драмска дела биле су једночинке, лаког хумора са slabим заплетом и слабо оцртаним ликовима. «Љубомора»²³, «Поремећен план»²⁴ и «Издаје стан под кирију»²⁵ биле су драме водвиљског типа, без локалне боје, па се самим тим на њиховом садржају нећемо ни задржавати.

Затим су дошле и драме са пуно локалних боја, фолклорних елемената и драме са озбиљном друштвено-социјалном тематиком.

Ђоровићево драмско стваралаштво могло би се сврстати у две групе: драме у којима је приказана муслиманска средина и оне које нам дају слику живота српског становништва.

Севдах и дерт

Драме које сликају муслиманску средину су: «Зулумћар», «Ајша», «Адембег», «Птице у кафезу», «Он». Ове драме би се могле дефинисати и као фолклорне. Меланхолични севдах и дерт основни је мотив у њима. Драматика проистиче из сукоба појединца са средином, темељи се на унутрашњим, ломовима и превирањима. Песма и игра саставни су елемент ових драма кроз њих се исказују фолклорни мотиви, али су и део атмосфере која указује на велику жељу за страственим и срећним животом. У овим драмама Ђоровић је настојао да прикаже што аутентичнију слику муслиманског начина живота, са обичајима веровањима, односима унутар породице и шире заједнице. Са пуно детаљних описа и кућа, и башта, и самих људи, које даје у дидаскалијама, Ђоровић често слика и идиличну слику муслиманске средине.

Проткане суптилним еротизмом кратке драмске слике «Он» и «Птице у кафезу» као и у драма «Ајша», засноване су на мотиву севдаха и дерта.

«Птице у кафезу»²⁶ три су младе жене шездесетогодишњег Салих-аге. Зиба је тек придобила, нова жена која не може да прихвати старог мужа. Она тужи над сопственом судбином, севдалише за младом снагом и свежим уснама које никада није осетила, чезне за осећањем љубави коју никад није доживела. Иако ни «њихово срце није од камена», друге

²³ Шаљива игра објављена у «Јавору» 1891.

²⁴ Шаљива игра писана за «Гусле», те су је у Мостару октобра 1897, изводили чланови тог друштва. Први пут је штампана у *Целокупним делима С. Ђоровића, књ. 7*, «Народна просвета», Београд.

²⁵ Шаљива игра писана за «Гусле», у Мостару, извођена 1899. Први пут је штампана у *Целокупним делима С. Ђоровића, књ. 7*, «Народна просвета», Београд.

²⁶ Објављена је први пут у «Новој искри» 1907, а затим и у збирци «У часовима одмора» (VII, 1910).

две агине жене већ су се помириле са сопственом судбином и пронашле себи утеху у освети.

Раскош, богатство и обиље скупоцених поклона на једној страни и тежак дерт на другој, доминирају овом драмском сликом. Међутим, из Зибиног монолога који веома подсећа на речи Станковићеве Софке, видимо да се «жал за младост» односи пре свега на еротску неживљеност и спутаност.

«Могу ли заборавит' ноћи оне кад се месечина разлије по махали, топла, мека, дрхтава месечина, пуна свитлости и пуна мириса, што крв младу загрије и распали, што сву снагу окупа, па се по жилама размили нешто слатко... липо... нешто што осваја, опија, дражи... па набрекну прси, надму се, и дође ми да ципам хаљине, да се трзам, кидам, да саму себе гризем... да пивам и да плачем уједно...»²⁷

«Лако је бити сритна кад гориш на младу срцу, кад те младе руке стежу и обвијају, кад ти млада уста сисају душу кроз пољупце, кад млада снага надјача твоју, па пред њом клонеш, изнемогнеш... и предаш се... пушћеш... ах...»²⁸

Иако, док «као помамна тресе мушебацама», узвикује «не могу (...) стара и изнемогла». «Хоћу живота, ватре, севдаха без памети!»²⁹, само пар минута касније Зиба се привија на «изнемогле» груди Салихаге. Једина мотивација овако нагле трансформације јесте та што је Зиба, немајући излаза, послушала савет старијих и искуснијих сапатница и придружила се њиховој освети.

У овој, као и у драмској слици «Он», ликови су веома живо насликани, али поједине сцене делују патетично, па чак и неубедљиво.

У источњачки раскошној башти окупљене хануме и девојке уживају у разним ђаконијама док је главна тема разговора љубав, дерт и севдах. Тако сазнајемо и да је «Он» Али-бег, непоправљиви заводник. За њим су уздисале садашње хануме док су биле девојке, а како њих некада тако заводи и садашње девојке својим наочитим стасом, дивним гласом и песмом. Прича о њему, завођењу и севдаху, продубљује се кроз дијалог две девојке Алмазе и Дудије. Али-бег је Алмази већ сломио срце, завео је па оставио, а Дудија у поверењу открива да се сада она састаје са њиме. Опчињену његовом појавом, гласом и слатким речима Дудију не могу да уразуме ни све ружне речи које је о њему чула од ханума па и од саме Алмазе. На крају, свесна да ће бити повређена Дудија ипак одлази на састанак с њим. Иако је крај капије чека, нова љубав, Омер-ага, Алмазу ломи жеља да поново потрчи Али-бегу.

«Ајиша»³⁰ је драма у три чина, слика трагичне судбине због несрећне љубави.

²⁷ Светозар Ђоровић, *Сабрана дјела*, књ. IX, «Свјетлост», 1967, Сарајево, стр. 120.

²⁸ Исто, стр. 121.

²⁹ Исто, стр. 123.

³⁰ Стеван Јелача, у: Ђоровић Светозар, *Целеокупна дела*, књ. 7, «Народна просвета», Београд, на стр 630, каже да је рукопис ове драме добио од Светозара Ђоровића и у истој књизи штампана је под називом «Ајиша», како је вероватно стајало и у оригиналу рукописа. Међутим, као и остали истраживачи који су писали о овој драми и ја ћу у овом тексту користити облик имена Ајша, који је у духу нашег језика. Ђоровићеви

Због несрећне и неузвраће љубави овде пате главна јунакиња, по којој драма носи назив, њен муж Рашид-бег, али, иако у самој драми то није истакнуто, и Ибрахим-бег који воли Ајшу и она њега.

Заљубљен у Ајшу, Рашид-бег у једном тренутку када је угледа срећну и заљубљену са Ибрахим-бегом одлучује да се освети због неузвараћене љубави. Будући богат, имућнији од Ибрахим-бега, он зна да ће Ајшин отац, ако је запроси, дати ћерку пре њему него Ибрахим-бегу. Тако и бива.

Ахмет-бег Ајшин отац, како сам каже, из најбоље намере, бирајући за њу најбољу кућу, удаје ћерку против њене воље за Рашид-бега. На дан свадбе Ајша пада пред очеве ноге, преклињући га да је не удаје за невољеног човека. Без трунке милости, отац је предаје сватовима и ту је почетак трагичне судбине и Ајше, али и Рашид-бега.

Она не може да преболи Ибрахим-бега, али то ни не покушава ни да сакрије пред својим мужем. Иако је обасипа поклонима и пажњом покушавајући да придобије њену љубав и наклоност, Ајша према мужу остаје хладна и одбојна. Свестан да никада неће моћи да буде у њеном срцу, болестан од туберкулозе, Рашид-бег почиње да је кињи у наступима љубоморе и очаја. Већ на корак до смрти, он покушава да је зарази туберкулозом како је не би здраву и једру оставио Ибрахим-бегу и проклиње је да га се неће ослободити ни мртвог.

Иако у једном тренутку, онај безосећајни и саможиви отац из првог чина, сада покушава да заштити ћерку, Ајша му то недозвољава. Као што Софка одбија помоћ оца, Ефенди-Мите и прихвата своју судбину која је води до унуштења, тако и Ајша прекорно избацује оца из куће уз речи да он више није њен господар и да јој није потребна његова помоћ кад је није заштитио и био према њој милостив док је била у његовој кући.

Када је постала удовица, и поред тога што и даље воли Ибрахим-бега, Ајша одбија да се уда за њега. Сен умрлог мужа испречила се између ње и Ибрахим-бега. Њен живот постао је кошмар, јер јој се привиђа мртав муж. Она живи у убеђењу да је стиже његова клетва због неузвраћене љубави. Поред тога она жели и да заштити Ибрахим-бега и од клетве и од болести коју јој је можда пренео муж.

Ђоровић је у овим драмама из муслиманске средине, нарочито у «Ајши», сагледао и приказао проблеме сегрегације у породици, освајања свих права мушкарца, који је апсолутни господар. Судбина жене у муслиманској средини зависи искључиво од воље најпре оца, у извесном случајевима брата, а затим мужа, она сама нема права ни на осећања, ни на жељу.

На другој страни, понашање муслиманске жене, њеног начина живота у Ђоровићевим драмама у раскораку је са стварношћу, са оним каква она заиста јесте и какав живот заиста води. Тако је неприродна

јунаци у неким драмама из муслиманске средине, користе икавицу, за шта, по мом мишљењу, нема лингвистичког и историјског утемељења, али то је већ питање за лингвистичаре. Могуће је да се тако по инерцији, или из истих разлога, и слово **И** нашло у имену Ајша.

обојеност ликова, па и карактера њихових, манифестовање сензибилитета речима учених жена. Затим, женама се доносе запаљени чибуци и наргиле, жене и младе девојке се окупљају на селу где се свира, игра и пева, севдише. Но, у овим Ћоровићевим драмама дата је не само слика животних односа мушкарца према жени већ и појединца према заједници.

У «Ајши» Ћоровић осуђује насиље над девојкама које не желе да се удају без љубави, против своје воље. Последица оваквог поступка у «Ајши» није унесрећила само Ајшу, већ и Рашид-бега. Обољевању Рашид-бега доприноси и то што је несретан, јер је невољен, јер га Ајша отворено презире и осуђује као кривца за заједничку несрећу. Патећи, пркосно повређујући једно друго и Ајша и Рашид-бег трагично завршавају.

Иако је у друштвеном, патријархалном погледу изнад Ајше, своје жене, Рашид-бег је немоћан у борби са њеним осећањима и њему једино остаје освета и пркос којима ће задржати позицију господара: «Ајша је моја жена... Нико ми не може забранити да радим с њом шта ја хоћу.»³¹ Схватање положаја жене и односа према њој које је дошло с навикама и законима патријархалног друштва и васпитања долази до изражаја у сликању овог карактера мушкарца, али и у сликању саме Ајше. Она не пристаје да се емотивно покори мужу, не жели да се одрекне своје љубави према Ибрахим-бегу, али се и супротставља оцу када покушава да је заштити речима: «Ред је трпити», и признавањем мужа за свог садашњег господара. У њој се све време одвија борба осећања и дужности. Својим понашањем, пркосним изјавама да га никад неће волети, што није у складу са оним што би се очекивало од покорне муслиманске жене, она свесно повређује Рашид-бега. Међутим, показује и сажалење и бригу према мужу. Иако би јој његова смрт донела слободу, Ајша искрено не жели да он умре и да она изгради своју срећу са Ибрахим-бегом на мужевљевој смрти.

Ћоровић не мотивише најбоље Ајшина привиђења мртвог мужа, али би се она можда могла објаснити као последица њене унутрашње борбе између дужности и осећања, која кулминира душевним растројством у тренутку Рашид-бегове смрти. Отуда се и њено одбијање да се уда за Ибрахим-бега може објаснити осећањем гриже савести због небриге у браку, осећањем кривице за смрт Рашид-бега.

Традиционално васпитање дубоко је утиснуто у свест жене да чак и када добија могућност да сама бира, подсвест се томе одупире и она нема снаге ни храбрости да нешто учини. Ајша јесте жртва патријархалних норми, али је њена трагика и у мирењу са наметнутом судбином. Свакако да Ајшином предавању судбини доприноси и фаталистички однос према животу, као и укоренењено сујеверје, страх да се и мртав човек може осветити.

Ипак, Јован Скерлић примећује да је Ајшин избор да робује мртвом мужу, уместо да започне нови живот са човеком кога воли, необичан за природу и психологију херцеговачке средине. «Чињеница је

³¹Светозар Ћоровић, *Целокупна дела, књ. 7*, «Народна просвета», Београд, стр. 477.

да херцеговачка средина не форсира морал отуђености од друштва. Херцеговка без обзира на веру и васпитање, порекло и припадност друштвеном реду, увек је ношена страсном жељом за колективом, породицом, и када је остајала сама увек је тражила нове изворе породичне инспирације. Индивидуално је падало пред навиком живљења у породици, у заједници... А овај Ћоровићев феномен, свакако редак у овом времену, можда је виђен само као случајан тип јединке или је због психолошке занимљивости и драматике већ исконструисан лик Ћоровића психолога реалисте.»³²

Иако су друштвене промене у Ћоровићево време већ битно утицале и на живот муслимана у Босни и Херцеговини, у овим његовим драмама време је стало. То је слика муслиманске средине Ћоровићевог детињства, али не и онога што је могло да се види у време када су оне писане. Једино је у драми «Адем-бег»³³ реалност новог времена успела да зађе и у муслиманску авлију опасану зидинама. У њој се јавља и социјални мотив. Међутим, он је недовољно истакнут и неискоришћен на драмски начин. Ово је уједно и једина драма у којој имамо женски лик који се супротставља традиционалним нормама и успева да се избори за своју срећу.

Иако на рубу материјалне пропасти Адем-бег не жели да уда ћерку Мејру за Хусејин-агу, човека који је на друштвеној лествици испод њега, без обзира што је он и вредан и добар човек. Адем-бег никако не може да се суочи са реалношћу, са бедом у коју све више и више тоне. Пред комшијама и пријатељима, све мора да буде као некада. Беда никако не сме да се види, продају се старе беговске ствари, чак и срма са пушака и ножева. Адем-бег и даље носи богато одело иако често и гладује јер како каже: «не види се што је у мени, него шта је на мени»³⁴. Скривајући истину од других, Адем-бег је скрива и од себе самог. Он не само да живи у илузији да је још увек онај стари бег, већ и у нади да ће опет доћи она златна времена за бегове: «Мислите ли ви да ће овако дуго остати и да опет неће доћи беговски земан? Ви не знате да ће опет доћи дани кад ће наши хатови опет завриштати по чаршији, а оружје зазвекетати... Не знате, болан, да ћу ја исти дукатима засипати своје слуге к'о што сватови засипају младу шећерлемама... Не знате ви то, јер нисте бегови...»³⁵

Мејра воли Хусејин-агу, али не жели да се супротстави оцу, то јој не дозвољава ни поштовање, ни патријархално васпитање, али у тренутку када јој Хусејин-ага поставља ултиматум, или ће поћи за њега мимо очеве воље или јој више никада неће доћи, она одлучује да изабере сопствену срећу и прекрши традиционалну норму. Олакшање овој њеној одлуци, и на неки начин и оправдање за Мејру, представља

³² Јован Скерлић, «Историја нове српске књижевности», Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1997, стр. 166.

³³ Драмска слика објављена први пут у «Новој искри» 1906. а затим и у збирци «У часовима одмора» (III, 1906). У Народном позоришту у Београду, као комад у једном чину с певањем, ово дело је изведено 10. 11. 1905. године.

³⁴ Светозар Ћоровић, *Сабрана дјела*, књ. IX, «Свјетлост», 1967, Сарајево, стр. 101.

³⁵ Исто, стр. 109.

мајчина подршка. Мајка Дудија схвата да ће Адем-бег својом гордошћу и поносом уништити живот сопственог детета, зато реагује као мајка и својим пристанком да Мејра побегне за Хусејин-агу заправо спасава ћерку. Мејру пре свега води срце, али мајка је приказана као трезвена жена, која је свесна и реалних животних околности и нарави свога мужа. Она јасно види да би Адем-бег остао непоколебљив у својој одлуци да уда ћерку за бега, макар и исто тако осиромашеног. Иако је Хусејин-ага обећао да ће, уколико Мејру дају за њега, цела породица бити збринута, Адем-бегу понос и беговска сујета не дозвољавају да пристане да га ага материјално помогне. То се види и из Адем-беговог одбијања позива да дође на ћеркину свадбу. Он је толико повређен ћеркином непослушношћу, понижен њеном отмицом и удајом за сталешки нижег момка да је се и одриче. Жени наређује: «И кад умрем бићу бег. А никаква агиница одсад не сми у моју кућу крочит, макар ми и шћи била.»³⁶

Треба уочити да се материјална пропаст, осиромашење потпуно другачије доживљава у муслиманској од православне српске средине. Муслиманској аристократији осиромашење тешко пада не само због губитка материјалне моћи већ што то доноси губитак угледа, пад на друштвеној хијерархијској лествици. Основно осећање са којим се суочава муслиманска аристократија у тим тренуцима јесте осећање понижености и пред својим прецима и пред јавношћу.

Несналажење у новим животним и друштвеним околностима, последица је и ненаучености на рад. Све беговско је наслеђено, а не стечено. А то најбоље показује и Хусеин-агино описивање Адем-бега: «'Ја сам бег', вели и хоће као бег да живи, а нити шта ради, нит' више има каква прихода. Стоји над пропасти, а неће да попусти.» На другој страни, у драми «Низбрдица» Србин Тодор се са својим банкротством суочава потпуно трезвено. Он је спреман да започне посао из почетка, да поврати свој иметак сопственим радом, јер га је тако већ једном и стекао. Поред тога он није оптерећен традиционалним господством, као бег.

Мора се приметити да су у свим Ћоровићевим драмама са муслиманском тематиком жене централне личности, главне јунакиње, оне које својим поступцима покрећу радњу. Жене пате због положаја у коме су, боре се за право на сопствени избор, на право на срећу, али и свесно или несвесно, кажњавају кривце за своју несрећу – мушкарце. Међутим, поступци жена указују не само на њихов положај већ и на последице тог положаја. Наиме, патријархалне норме којима су оне унесрећене, заправо уништавају животе и мушкараца, породицу, односно целу заједницу. Ајшу је унесређио отац и Рашид-бег, али су и отац и Рашид-бег унесређени због Ајшине патње. У драмској слици «Птице у кафезу» слобода, младост и право да воле и буду вољене, отети су трима женама. За све три сврха и циљ живота постаје освета ономе ко их је унесређио. У «Адем-бегу» девојка, коју отац не жели да уда за

³⁶ Исто, стр. 106.

вољеног човека, успева, уз мајчин благослов и помоћ, да се избори за сопствену срећу, али по цену «губитка» оца и родног дома.

Драма у три чина «Зулумћар»³⁷, још једна је лирска слика из живота херцеговачких муслимана са певањем. И у њој је главни мотив севдах и дерт, овог пута једног мушкарца, зулумћара, али је, поред њега, главна јунакиња, она која води драмску радњу - жена. Међутим, за разлику од наведених драма, у «Зулумћару» Селим-бег ашикује на један сложенији начин. Он је представник муслиманске аристократије, представник славних традиција и господар свега и свакога, сопствене и туђе судбине. Тако он ашикује, севдалише и, по сопственом избору, с дертом се одриче Емине. Њему ништа није, нити може бити, наметнуто па ни дерт који ће носити у себи целог живота.

Емина је лепа девојка ћерка богатог и угледног Ариф-аге. Она привлачи пажњу и интересовање многих момака у чаршији, али своју наклоност поклања Селим-бегу и Џефер-аги. Удварање Џефер-аге веома је дискретно и романтично. Он долази с цвећем, док Селим-бег долази «окићен» оружјем у пратњи својих момака и музике, растерујући све и наређујући да се позатварају сви дућани у околној чаршији. Селим-бег је плаховит, темпераментан, храбар, поносит; његов зулум нико не може да спречи. Једнак према свима, и према нижима од себе, и према, старијима и вишима, и према власти.

У рану зору, када се чаршија тек буди, Селим-бег долази са Циганима пред кућу Ариф-аге. Капија је затворена, на прозору нема Емине. Селим-бег наређује Циганину Осману: «Удри им алком на врата, нек се буде!

Осман: А ако се ага наљути?

Селим-бег: Нека се љути колико хоће!... Читав свијет нека се љути, само ја да будем весео!»³⁸

А на Османово устручавање Селим-бег узвикује: «Разбијај! (...) Изломи, искрхај све!...Крши!... (...) Разбијај читаву кућу!...Нека отвори милом или силом!...»³⁹

Газда куће, Ариф-ага не може да га отера, ни милом ни силом. Долази и бимбаша да уразуми Селим-бега јер су га пријавиле дућанције, које због њега већ дуже време трпе губитке јер им затвара дућане кад долази у ашиковање. Селим-бег нема ни поштовања ни страха од власти и бимбаши прети пушком. Пошто је бимбаши упутио прекор да је ружно то што ради, своје понашање објашњава речима: «Зар је ружна младост, једрина, силина, плахоћа и објест њезина?...Зар је ружан севдах њезин, големи кара-севдах, коме мјере ни карара нема? Зар је ружан дерт, што распиње, жеже и пали, чежња неодољна, што мами на састанке, што вуче?...Је ли вам и то ружно, болан? Зар ни то не ваља?»⁴⁰ То што не може да ашикује као и сви други момци Селим-бег објашњава својим

³⁷ Ова најизвођенија и најпознатија Ђоровићева драма штампана је у Дубровнику 1913. године у едицији «Мала библиотека» Матице српске, књ. 6. Први пут је на сцени изведена у 4. 9. 1911. у Хрватском народном казалишту.

³⁸ Светозар Ђоровић, *Целокупна дела, књ. 7*, «Народна просвета», Београд, стр. 500.

³⁹ Исто.

⁴⁰ Исто, стр. 505.

темпераментом, својом дивљом природом: «Ја не могу бити као други...Крв је моја друкчија и ћуд ми је плахија! Међу клисурама сам рођен, у тами, у помрчини, тврдоћи и дивљини овој, па сам и сам подивљао као и оне ...Ја не могу бити сличан другима!»⁴¹ Ћоровић, дакле, његово понашање мотивише дивљом природом која на буран, силовит, начин исказује своја осећања. Ипак се може наслутити да је ово Селим-бегово понашање и резултат сујете, охолости, гордости, потребе да се демонстрира моћ не само пред вољеном женом, већ и пред целом чаршијом. Селим-бег мора по сваку цену да добије оно што жели и нема милости ни сажалења ни према коме. Међутим, када постигне циљ, његово понашање се мења. Сваки пут када је долазио да ашикује са Емином, уз претњу и силу затварао је дућане. Трговци губе на заради због њега и на њихове молбе да им не растерује муштерије и не затвара радње, на њихове претње да ће га тужити власти, он се не обазире. Али када добија од Емине потврду њене симпатије и пољубац, тај исти Селим-бег трговцима дели новац уз речи: «Не љутите се, комшије и пријатељи моји, е вам криво учиних...(Баца им кесу). Ево вам пара па дјелите!... Нека нијесте, бива џаба дангубили!...».⁴² А да за његов успех мора да сазна и цела чаршија и да мора бучно да се прослави говоре и његове наредне речи.

«А сад ћемо један теферич учинити!... Голем теферич, какав се чуо ни гласио није!»⁴³

Тешко да би се могло очекивати да један такав човек пређе преко увреде, преко понижења, па још од једне жене. Осим тога он је пред сведоцима дао реч да јој више никада неће доћи. «Поштен човјек не смије никада погазити ријеч»⁴⁴, изговара Селим-бег у једном тренутку, и при томе и остаје, макар то била и реч изговорена у афекту и макар и он сам зажалио због ње.

И Еминини поступци су као и Селим-бегови условљени сујетом и гордошћу, темпераментом. Кад јој се прича да људи о њој говоре као о лепотици и да се многи и млади и стари за њу отимају, она би волела да их има још, како би јој углед у касабима још више порастао. Свесна своје лепоте, социјалног порекла и материјалне моћи, Емина очекује да јој сви угађају, да се жртвују за њу. Тиме би се задовољила њена сујета и охолост. И када прети Селим-бегу да је више никада неће видети, да јој је мрзак зато што чини зулум, њој заправо и прија и годи управо то његово понашање јер тиме показује велику љубав. Што је његово понашање неразумније то је јача потврда да је њена лепота вреднија и да је Селим-бег спреман на све да би дошао до ње. Што више новца троши на њу, што већи зулум чини због ње, то ће се глас о њој даље чути, она тиме стиче славу. На Џафер-агин захтев да каже Селим-бегу да јој више не долази, јер се по чаршији свуда прича о томе, она одбија да

⁴¹ Исто, стр. 506.

⁴² Исто, стр. 512.

⁴³ Исто.

⁴⁴ Исто, 532.

то учини речима: «Сам си крив ако те нико не спомиње. Учини што крупно, па ће те спомињати.

Џафер-ага: Зар да чиним зулум и замећем кавгу као он?

Емина: Макар и то.»⁴⁵

Емина воли Селим-бега, али јој ни Џефер-ага није мрзак, држећи их обојицу уза се она плете љубавну мрежу. То што их супротставља за њу је игра. Она ужива и у својој доминацији над њима и из њене сујете и долази до опкладе са другарица да ће обојицу својих удварача потпуно покорити тиме што ће их разоружати. Емина добија опкладу. Схвативши да га је разоружала пред публиком и да је остао понижен, Селим-бег, и поред своје велике и страсне љубави, не може то да опрости Емини и раскида све везе са њом и препушта је Џефер-аги.

Иако пати што јој Селим-бег више не долази Емина не жели да попусти и позове га, а о извињењу и не размишља. На Зибин предлог да му поручи да дође, Емина одговара: «Зар ја да поручим? (...) Нећу му поручити... Нећу! (...) Никад га прва нећу замолити»⁴⁶

Селим-бег, горд, поносит, сујетан не може да пређе преко увреде иако воли Емину. Његова господска крв му налаже да мора да спере срамоту коју му је она нанела. Растрзан између онога што му срце налаже, на једној страни, и разума, на другој страни, он на предлог Циганина Османа да је ожени, изговара:

«Лукавство је женско без мјере и владала би са мном како хоће... Милујући, окретала би ме као лутку, савијала ме, везала... Не знаш ти... Ономадне сам окушао како је то... Брука за јунака. (...) Осјећам да би ме она преломила и натјерала: и да пазим на свијет, на родбину, на име, на адете и на све беспослице!... На то да пазим, а да се одрекнем свега рашта ме Алах и дао!... Зар моје највише дјело да буде - женидба!...»⁴⁷

Те неискрене речи изговара она поносна и горда, беговска страна његове личности, али она емотивна мисли и осећа сасвим другачије. У њему се одвија велика борба, он се бори сам са собом да одржи реч, да се освети Емини за њену игру и понижење пред другарицама, да не погази реч пред снагом осећања.

Неодржање речи, за њега би значило не само губитак части већ и губитак слободе. Постао би човек којим влада жена, тј. роб осећања према њој.

«Ја који ником нијесам робовао да робујем зар жени, кући, дјечи?... да се одречем слободе, славе, јунаштва, и везирства свога?...Ја?»⁴⁸ Ове речи Селим-бега нису толико израз страха од везаности за породицу, страха од новог начина живота, колико су израз страха од покоравања Еминој вољи, робовања њеној љубави. Селим-бег је ратник, јунак и носи у себи изграђену слику таквог човека коме по традиционалном схватању не приличи да му жена буде господар, и који не сме да се одрекне онога «рашта га је Алах дао», како сам каже -

⁴⁵ Светозар Ђоровић, *Целокупна дела, књ. 7*, «Народна просвета», Београд, стр 493.

⁴⁶ Исто, стр. 540.

⁴⁷ Исто, стр. 535

⁴⁸ Исто.

јунаштва, борбе против неправде. Породица и жена потпуно би га спутали у испуњавању његових обавеза према друштву.

После ових речи стиче се утисак да је победио традиционални, беговски део његовог бића, да је колективни интерес надвладао лични. Међутим, да ли би на овакав начин о жени и породици, Селим-бег уопште размишљао да га Емина није понизила и да није дао реч да ће јој се осветити? Свега неколико минута пре, али и после изговорене тврдње да он није створен за брак и покорност жени, тај исти Селим-бег више пута понавља да једва одолева да не попусти и не погази реч. И управо да не би поклекао пред тим искушењем, он предаје Емину у руке другоме. То и сам каже: «И...казао сам већ... не знам бих ли се могао отети, бих ли могао издржати и одољети јој, ако би се отегло овако, ако сам себе не савладам и све не раскинем...»⁴⁹ Селим-бег свакако има развијену свест о својој друштвеној улози и значају, али у овом случају његово размишљање само је утеха за одлуку коју је донео не Селим који је бег, већ човек, динарац, поносит, плаховит, горд, сујетан, тврдог карактера, човек од речи.

Није Селим-бег убедљив ни када тврди да није лепота у женидби, већ «у пјесми, у севдаху, у ашиковању, у борби с њоме, па у оној вечитој чежњи и у дерту овом, који је голем и бескрајан и који никад не слаби, нити малаксава...».⁵⁰ Он, заправо, постаје свестан да ће то осећање за Емином целог живота носити у себи, и као да наглас себе храбри и теши да је у томе лепота, а не несрећа живљења.

Селим-бег до краја драме остаје пре свега зулумћар чак и за жену коју неизмерно воли. Власт није успела да га казни, али он за свој зулум ипак плаћа – дертом. Да је сам свестан тога потврђују и његове речи на крају драме. Ударајући се по челу, као да себе прекорева, он завиди Џефер-аги на срећи до које му је сам помогао да дође.

И у ову драму Ђоровић је уткао низ фолклорних и реалистичких црта херцеговачко-муслиманске чаршије. Аутентичне песме, игре, егзотична муслиманска средина, башта, чаршија имају сврху да дочарају амбијент, атмосферу. На народне особине и веровања упућују сцене са Циганком која гата Емини, као и препирка трговаца у чаршији. Трговци се међусобно свађају, оптужују једни друге, али то је само део посла. Када их задеси заједничка несрећа они су једни уз друге. Када се Петар свађа са Селим-бегом због тога што им затвара дућане у пазарни дан, Никола, брани Петра, упозорава га на опасност, брине да не «изгуби главу», иако су се свега пар минута пре тога међусобно препирали.

Циганка која предсказује судбину Емини, па и лош сан Ариф-аге којим се наговештава несрећа, указују на народно веровање, сујеверје и његову велику укорењеност у подсвести колектива ове средине. Сан као мотив наговештаја несреће Ђоровић користи и у драми «У мраку».

Севдах и дерт су доминантан мотив у драмама из муслиманске средине и све их повезују. Изузетак је једино драма »Адем-бег».

⁴⁹ Исто, стр. 536.

⁵⁰ Исто.

Љубав је покретачка снага драмске радње у овим делима, јер она нагони јунаке на одређене поступке, док су севдах и дерт емотивно стање које долази као последица.

Јунаци драма из муслиманске средине живе у раскошу и изобиљу и без икаквих егзистенцијалних проблема. Чини се да је отуда и природно да је Ђоровић једини могући извор неспоразума и сукоба у овој средини могао да пронађе у несрећној љубави, односно љубави са препреком. Иако на први поглед делује апсурдно, севдах и дерт су саставни и неизбежан део живота људи из муслиманске средине. Без севдаха и дерта као да се не би се осећали живима. Насупрот томе, у српској православној средини за ту «слатку патњу» нема места. Личне емоције су потиснуте пред налетом егзистенцијалних проблема и пред опстанком колектива.

Драме из српске средине

Широко интересовање за појаве и друштвена збивања у своме крају Ђоровић је показао и у драмама из српске средине. То су: «Крвни мир», «Наше позориште», «Стана Ранковићева», »Владика у Пољицама», «Повратак», «Као вихор», «У мраку», «Низбрдица».

Драме «Повратак» и «Низбрдица» имају озбиљну друштвено-социјалну тематику. У психолошкој драми «Као вихор» тема је несрећна љубав, самим тим је незаобилазно присутан и мотив севдаха и дерта, али узрок несреће појединца лежи у његовом сукобу са владајућим друштвеним нормама и предрасудама. Слику Србина Херцеговца, његових обичаја, моралних вредности и нарави Ђоровић даје у драмама «Крвни мир», «У мраку», «Стана Ранковића», »Владика у Пољицама» и «Наше позориште».

У драмама из српске средине нема фолкорних елемената, пре свега песме и игре, па и романтичне атмосфере. Ако се песма и јави она је у овим драмама, пре свега, један од начина да се искаже неки став или порука, а не средство за дочаравање атмосфере и сликање средине што је био случај у драмама из муслиманске средине.

Драма «Повратак»⁵¹, бави се социјалном тематиком, тачније односом сељака и ага. У њој је обрађено тешко економско стање херцеговачког кмета Тодора који жели да од Бећир-аге откупи земљу, односно стекне ослободу. Једину наду да ће једнога дана постати власник земље коју обрађује даје му син Арсен који је отишао у Америку, у печалбу, управо да би испунио очеву жељу. Међутим, драмски заплет настаје када Бећир-ага земљу жели да прода другоме и у тој намери долази код Тодора. Тада започиње лицитација земље. Тодор нема пара, али упорно лицитира суму већу од супарника јер се нада да ће моћи да је исплати захваљујући сину чији повратак очекује

У тренутку када је Тодор помислио да је лицитирао на више него што може да очекује од сина, када помишља да је изгубио и кућу и

⁵¹ Ова драма није штампана, а њен рукопис је изгубљен, садржај је познат јер је играна у Народном позоришту у Београду заједно са драмом «Зулумћар».

земљу, појављује се син Арсен и даје тражену цену. Али, цена коју је платио Арсен ипак је непроцењиво већа од сваке суме новца. Цена земље и куће била је његово здравље. Момак се вратио без десне руке, коју је изгубио радећи у америчком руднику. Тако је срећу Тодора и целе породице што су коначно своји на своме, помутила синовљева несрећа. Он неће моћи да ради пуном снагом и да унапређује своје домаћинство, да обрађује «златну земљу» за којом су целог живота чезнули.

«Низбрдица» је незавршена драма у три чина, нађена у рукописној заоставштини. И поред тога што јој недостаје неколико листова, садржај се сасвим добро може сагледати.

Радња се дешава у грађанској чаршији, трговачкој средини, а Светозар Лозо, један од ретких истраживача који је видео тај Ђоровићев рукопис, сматра «по неким знацима се може претпоставити да се све догађа у Мостару, мада би то могло да буде и свако друго место наше земље а нарочито Босне и Херцеговине».⁵²

«Цела драма одвија се у две собе куће најбогатијег газде места. Само ове неколике чињенице јасно говоре да се ова драма Светозара Ђоровића разликује од његових ранијих драмских остварења и као таква прва је и једина ове врсте у његову стваралаштву.»⁵³

Драма приказује живот грађанског трговачког сталеза пре Првог светског рата, тачније његово перфидно уништавање новим начином трговине који доноси аустроугарска власт.

Газда Тодор, староседелац у вароши, бавио се трговином на велико а имао је и велике поседе земље и циглану у околини Мостара, а у Бјелој код Коњица и своју пилану. Сам наслов драме «Низбрдица» упућује нас и на тему. Ђоровић нам описује материјалну пропаст успешног човека који и у таквом тренутку остаје моралан, частан, карактерно и духовно јак и спреман да посао започне из почетка.

Трговачки занат, који се у турским временима заснивао на препродаји робе, газда Тодор је учио од свога оца. Међутим, ново време донело је и нов начин трговања, коме се требало прилагодити.

Са доласком Аустроугарске банкарство је постало грана привреде и трговине, али и велики мамац за трговце који су се лако задуживали, а после тешко отплаћивали дугове. По земљи је почело и доста да се гради, пре свега путеви и железница, што је условило појаву нових фирми, пре свега грађевинског материјала, а то је опет упућивало на задуживање у банкама. Неупућени и невешти новом начину трговине трговци овог краја лако су пропадали притиснути пре свега великим каматама, које су биле веће у банкама у Сарајеву него у истима у Бечу или Пешти. Наиме, политика камата била је таква да ако кроз рачун једне фирме није дуго прошао новац, тј. ако се роба није брзо продавала, камате су расле.

Пропад газда Тодора започиње оног трена када Неретва наноси штету пилани због чега не може да испуни уговор са Италијанима о

⁵² Светозар Лозо, »Низбрдица« *досад непозната драма Светозара Ђоровића*, «Летопис Матице српске» 371, Нови Сад, 1953, стр. 385.

⁵³ Исто.

испоруци велике количине дрвета. Дугови у банкама све више расту, почињу да га притискају и фирма пропада. Стари пријатељи не само да не желе да му помогну, већ почињу и да га оговарају. Да би исплатио повериоце, газда Тодор не види други начин него да прода имање шпекуланту Соломону, који се изненада појављује као «спасилац».

Тодор, поштен, частан човек и добар домаћин, успева да се одупре разним искушењима и нечасним понудама шпекуланата да превари повериоце и спаси се потпуне пропасти. Неокаљана образа, он започиње изнова посао као бакалин.

Пропадање фирме прати и распад породице. Нагли развој капитализма, нови манири и другачији морал, који су донели Аустроугари, довео је и до потреса у породици. Док се борио са послом Тодор није успео да одржи ауторитет у породици и сачува је од негативних утицаја новог времена. Самовоља, егоизам, охолост и морална посрнућа чланова породице избијају на површину када дође до банкротства. Према њему не показују ни љубав, ни поштовање као према глави породице.

Син Рајко, нерадник, коцкар, који је и сам својим понашањем допринео очевој пропасти, без икаквог моралног осећања, замера оцу на његовом поштењу због кога ће бити лишен лаког и угодног живота. Није само син типично размажено дете богате породице, таква је и сестра, односно старија ћерка Данка. Ни она оцу не може да опрости материјални крах јер не може да се одрекне скупих хаљина, а аустријски капетан који није ни иамо озбиљне намере са њом, сада има разлог да је и не ожени. Данка, несвесна да је за аустријског капетана од почетка била само авантура, криви оца што јој је пропала удаја. Без имало стида, нискривено, Данка постаје љубавница аустријског капетана.

Ни од жене, Маре, Тодор нема разумевања и подршке. Она не жели да се одрекне раскошног живота, четири служавке, а највише је брине што неће више бити госпођа и газдарица. Иако у његову кућу није дошла из господске и газдинске куће, а ни мираза није имала, њој је понижење да буде жена бакалина и зато најављује да ће оставити мужа. Једина подршка газда Тодору је млађа ћерка Савка која се запошљава код имућног бакалина Јове.

Мара се труди да сакрије материјално пропадање. Њу не брине толико губитак средстава, колико губитак угледа, тј. статуса у друштву. Највећи ударац за њу представља сазнање да млађа ћерка почиње да ради код бакалина Јове и да ће и сама, дојуче прва госпођа у граду, постати жена бакалина.

Тодор је човек са великом моралном снагом и на све то гледа као на саставни део живота. Он има перспективу да поново постане угледан и моћан трговац јер је свестан да се мора борити и ићи даље. Шта год да човека снађе, најважније је не изгубити образ, а Тодор га је и сачувао. На другој страни он није имао снаге, или умешности, да традиционално патријархално васпита децу, да им усади оне норме и моралне вредности које и сам поседује. Чини се да је део кривице за понашање жене и деце, изузев млађе ћерке, писац пребацио и на негативан утицај средине. На то указује и сликање ових чланова породице као поводљивих, наивних,

али и својеглавих. С друге стране, одрастао и васпитан у другачијем времену, другачијем друштву, Тодор није могао да зна какве су све опасности за његову породицу стигле са новим окупатором и новим временом.

У овој скици за драму уочава се да делу недостаје драмски сукоб. Постоји сукоб оца са осталим члановима породице као и сукоб неких чланова међусобно. Мајка и старија ћерка су, на пример, у сукобу, али тај сукоб губи на снази и значају јер мајка попушта. Ту је и сукоб оца и сина као изразитији у односу на Тодоров сукоб са осталим члановима куће. Али то нису судари и потреси таквог типа на којима би могла да се гради драматична радња са преокретима драме у ужем смислу. С обзиром да је у питању скица дела, коме недостаје крај, али се он наслућује, тешко је рећи какво дело би на крају испало. Ипак, сигурно је да би и у овој драми Ђоровић дао још једну упечатљиву и аутентичну слику Херцеговине свог времена.

Традиционални живот са устаљеним друштвеним и личним моралом приказан је у драми у четири чина «Као вихор»⁵⁴.

Тема драме су љубав и севдах, а радња се заснива на сукобу генерација, на сукобу конзервативизма и модерног схватања, али и сукобу два света буржуаског – газдинског и оног нижег – малог света.

Двоје младих, Олга и Владо, супротстављају се устаљеним нормама. Они покушавају да их наруше. Међутим, крути закони патријархалне средине, традиције и примитивног веровања односе победу над срећом и правом на избор.

Владо, младић из угледне и богате газдинске куће, заљубљен је у Олгу, ћерку крчмарице Тате, пред чијом лепотом су накада многи падали, а између осталих и Владов отац. Између двоје младих одвија се танана игра завођења коју води Олга, пуна младалачке сујете, провокација које треба да изнуде потврду љубави и дају охрабрење и осећај моћи. И поред тога што јој је Владо на срцу, Олги је додатна мотивација да га освоји и то што се његова породица противи тој љубави. У тренутку када се Владо супротставља породици и одлучује да се ожени Олгом, његова мајка Милица и тетке, грубо без имало обзира, бацају девојци истину у лице о прошлости њене мајке. Тог тренутка руши се Олгин свет илузије, наде, маштања и жеља, руши се њена вера да љубав рушити све препреке. Сазнавши да је њена мајка многе унесрећила, она почиње да мења свој однос према љубави, према идеалима младости, а себе да доживљава као нечисту крв која мора да плати за мајчин грех. Сматрајући да ће она за Влада бити несрећа, и да ће јој кад тад пребацити за мајчин грех, одлучује да га одгурне од себе. За њену намеру једино зна слушкиња Петрија и покушава од тога да је одврати, али Олга износи своје мотиве.

«Олга: «Крива сам, јер сам од погане крви...

⁵⁴ Први пут је објављена у: Светозар Ђоровић, *Целокупна дела, књ. 7*, «Народна просвета», Београд. С. Јелача који је приредио ово издање, рукопис драме добио је од Владимира Ђоровића. Драма је први пут изведена у Хрватском народном казалишту у Загребу, 1918. године.

Петрија: Он те не прекорава... Он те ничим не прекорава.

Олга: Не прекорава сад... Знам... Он је плах, напрасит, - право му рекла мати. Пјан је сада, у заносу је, не зна шта ради... (...) Ко зна, кад се растријезни, прибере, неће ли га свијет нагнати, неће ли се и сам сјетити да ми помене матер?»⁵⁵.

Једини начин да га натера да је омрзне, Олга проналази у томе што ће побећи за другог човека – Живка повратника из Америке.

«Олга: Учинићу да ће ме назвати... *Татином кћери*, па се вратити оцу и матери... И биће сретан... Мени како Бог да!»⁵⁶

Као што је Владов отац остао без Тате, остао у севдаку и дерту за њом, тако исто и Владо остаје без вољене жене. Трагедија се преноси из једног нараштаја у други. С једном нас писац упознаје ретроспективно, а другу пратимо кроз причу о Олги и Владу.

На почетку Олга је приказана као одлучна и својеглава девојка која се зариче да ће отети Влада од родитеља баш у инат томе што се противе њиховој љубави. Међутим, њени поступци су контрадикторни. Управо у тренутку када је успела у тој намери она се одлучује да одустане од сопствене среће. Као мотивацију за тај поступак, Ђоровић уводи сазнање о прошлости мајке. Олга се понаша у складу са у народу усађеним схватањем да су деца неминовно предодређена на исту судбину као и њихови родитељи и да морају да испаштају, или на неки начин, окају грехе својих родитеља. Она на себе преузима мајчине грехе и жртвује се за срећу вољеног човека. По томе је Олга слична Ајши из истоимене драме. Веровање, односно сујеверје, одређује њихове поступке и ствара од њих непотребне жртве. У овој драми Ђоровић се потрудио да много развијеније прикаже психолошко стање и мотивише поступак главне јунакиње Олгине, него што је то учинио у «Ајши». Види се колико Олга пати, да јој је тешко да се одрекне љубави и среће, јер истински и дубоко воли Влада. У сценама Олгиног опраштања са мајком и са Владом, а да при том они не знају шта она спрема, Ђоровић је успео да прикаже Олгину унутрашњу борбу и патњу.

Владо је веома бледо осликан, али је приказан као човек који је одлучан да се супротстави предрасудама и избори се за своју срећу. Док је Олга показала одлучност само на речима, а поступцима учинила супротно од изреченог, Владо је тај који своју љубав доказује делом. Он је скупио снаге да се супротстави породици, па ако треба и целом свету иако зна за Татину прошлост. Смелост да се сукоби са оцем и одупре његовој вољи Владо проналази у томе што зна да је и његов отац једнако грешан као и Тата и да је много бола нанео његовој мајци. За та Влада сазнања и ставове Олга не зна па се узроком трагедије између осталог може сматрати и неспоразум, тачније сувише исхитрена Олгина одлука.

Ни у овом делу није изостала шира слика средине. Ђоровић је пре свега приказује низом ликова различитих друштвених и социјалних слојева. Ти портрети провинцијског грађанства остали су неразвијени,

⁵⁵Светозар Ђоровић, *Целокупна дела, књ. 7*, «Народна просвета», Београд, стр. 612.

⁵⁶ Исто, стр. 614.

на нивоу скице. Многим ликовима једина функција у драми и јесте да својим резоновањем и одећом што убедљивије, што потпуније осликају средину.

Као «планински вирох» кроз Татину кућу «бесни севдах» и повезује судбину мајке и ћерке. Хаџи-Хасан је лик који слика доживљаје страсти, севдаха и дерта. Он је стари муслиман газда, један од људи које је Тата омађијала још у младости.

«А око ње, робови, смјерни робови, гамижу, пужу, моле се... Газде, бегови, ситни и немоћни пред њом, преклонили се скрушили... Понизно расипљу благо по путу њезином, калдрму сребром прекривају... Оружје, токе, накити, све се баца!... И сви су сретни, што је само гледати могу!...Сретни, к'о што је сирјак сретан кад га Божје сунце огрије!... Шта би ми живот, да је и сад не гледам онаку... вазда онаку!... (...)

Зар она за посла, за бриге, за рада?... Јок, бре!... Нашта нам је живот, болан?... Због севдаха!... А севдах без жене?... Може ли?... За севдах је њу Алах и створио. Само за севдах...»⁵⁷

Повезујући прошлост и садашњост подсећањем на своју и Татину младост пуну уздаха и севдаха Хаџи-Хасан констатује да је та иста атмосфера присутна у њеној кући и данас. Ништа га не може померити из крчме док се не опије том атмосфером и Татином лепотом и вином.

Хедонистичкој, газдинској филозофији Хаџи-Хасана директно је супротстављен својим животним ставовима Живко који је био на печалби у Америци и због тога су га и прозвали Американац.

Свој печалбарски живот и успех у Америци описује сам Живко, али је његова прича о олаком успеху и великој заради прилично неуверљива с обзиром да га писац слика као хвалисавца. Пошто је све стекао, Живку недостаје још само млада и лепа жена, како каже, да с њим дели доларе и посао. На те његове речи Хаџи-Хасан, реагује љутито. «За посла?... Хм... Ако ћеш за посла, бре, а ти тражи кобилу, краву... Немој жену!...За посла?...Хм.»⁵⁸ Нешто касније у овој расправи, још више се продубљује супротан поглед на живот, ова два човека из различитих друштвених средина и различитог животног искуства.

«Хаџи-Хасан: Жена се, бре, његује као што се његује струк феслићена, у чаши...Да цвета, да буја, да мирише!... Само за то!... Шта ћеш више кад ти је Алах дао да можеш мирисати! (...)

Живко: Само да миришем? Ја бих то назвао: дангуба.

Хаџи-Хасан: Овако се не кују долари...

Живко: Тако се расипају...

Хаџи-Хасан: А ти си узалуд расуо најљепше дане живота, јадниче!... Један мој дан не можеш платити свијем твојим доларима!...»⁵⁹

Механа је одувек била стециште у којем је могло да се чује шта народ мисли и како живи. Ћоровић то потврђује увођењем епизодних ликова који својим дијалозима, дискусијама, употпуњују слику о чаршији, али и дају живост самој атмосфери механе. Док шегрти раде, газда Петру

⁵⁷ Исто, стр. 565.

⁵⁸ Исто, стр. 564.

⁵⁹ Исто, стр. 567.

је севап да седи у механи. Његову расправу са Живком Америкацем о томе хоће ли Америка заратити са Јапаном, не могу да прекину ни муштерије које га чекају.

Недовољно мотивисано убачене су појаве занатлијских и других радника, као и гневне служавке које протестују против одређених друштвених појава. Једна од служавки, Симана, одмах на почетку драме псује оне у чаршији који воде политику подизања цена. На скуп живот и немогућност да се уштеди жали се и пекар у разговору са радником.

У жељи да што аутентичније, што прецизније и убедљивије дочара и средину и људе Ђоровић често излази из оквира драмског писца, постаје прави надахнути приповедач. То се нарочито види у дидаскалијама у којима даје детаљне описе, просторија, средине, одеће, па и гестикулације, покрета јунака. Некад описи у дидаскалијама имају и сврху карактеризације ликова. Тако, газдинске синове, Владине другове, у драми «Као вихор» Ђоровић жели да нам прикаже као младе људе који се прилагођавају новом, модерном, времену. Међутим, ми то не сазнајемо из њихових поступка и дијалога, већ из Ђоровићевог описа у дидаскалији. Они су «обучени у ново *швапско* одијело. Сва тројица завратила су ногавице од панталона, да им се боље виде fine, танке чарапе, љубичасте боје, које некако чудно одударају од плитких жутих ципела на ногама. На глави им нови сламни шешири; у рукама кратки, танки штапићи...»⁶⁰

Понекад су дидаскалије, нарочито на почетку чинова и нових сцена у драмама «Зулумћар», «Ајша», и «Као вихор», пуне субјективног доживљаја и лирских поетских слика. Ђоровић дочарава мирисе, боје, звукове и описује танане кретње и људи и природе. На другој страни избијају на површину бројне драматуршке слабости које указују на његову невичност овој литерарној форми.

Његова драмска техника у главном се заснива на дијалогу, недостаје акција, ситуације и сцене сведене су на причање, о себи и о другоме. Карактеризација ликова изведена је као у старим мимама.

Драма «Крвни мир»⁶¹ слика из херцеговачког живота у три чина и шест слика с певањем, по тематици имала је тенденцију да израсте у класичну трагедије, али Ђоровић то није успео да реализује. Ова тема је за њега била не само потпуно нова већ и сувише сложена. Недостајало му је веће искуство као драмског писца, јер је у том тренутку имао написане само две шаљиве једночинке «Љубомора» и «Поремећен план».

Крвна освета, била је у Ђоровићево време веома присутан и актуелан обичај код Херцеговаца. Чини се да је пишући приповетку са овом тематиком, па је још и драматизујући, Ђоровић желео да што већем броју људи укаже на погубност овог обичаја.

⁶⁰ Исто, стр. 570.

⁶¹ Ова драма је заправо драматизација Ђоровићеве приповетке која је под истим насловом почетком 1897. објављена у «Зори», а и засебно је штампана у штампарији књижаре «Пахер и Кисић». Изведена је у Народном позоришту у Београду 9. 12. 1897. у режији Ђуре Рајковића и са музиком Даворина Јенка.

Једно случајно убиство довело је до искорењавања две породице које су годинама живеле у слози. И поред настојања да се крв «плати» и несрећа заборави, ипак је крвна освета довела до уништења неколико живота и потпуног гашења двеју породица. Трагичност је у томе што су жртве крвне освете без личне воље и кривице постале актери догађаја, у којима страдају, а и сами изазивају страдање других без намере и воље.

Два прва суседа Стеван и Радан живе у слози и добросуседским односима, а у изгледима је да се и ороде јер је Стеванов братанац Стојан заљубљен у Раданову ћерку Милицу. Несрећним случајем, међутим, Стојанов млађи брат Мирко убија Радановог рођака, а свог најбољег друга Јована. Иако су Стеван и Радан настојали да спрече да се даље пролива крв договоривши се да Стеван «плати» крв, убијање се наставља. Брат убијеног Јована, Бошко, креће у освету при чему налети на Стојана, али га Стојан у самоодбрани убија. Радан, сматрајући да је Стеван прекршио дату реч и да је Стојан намерно убио Бошка, креће у освету. За то време Стеван убија Стојана, јер се зарекао да ће својом руком казнити онога ко прекрши заклетву и дигне руку на Раданову породицу. Тако су се нехатом и неспоразумом затрле две породице.

Ђоровић ствара атмосферу несреће и ужаса. «Умјетнички ефекат није могао бити постигнут тако површним и у суштини ипак сувише наивним маневрисањем драмском радњом, чију основну динамику представља низ узастопних убистава. Неувјерљивост умјетничког доживљаја изазвана је управо тим пренаглашеним истицањем сирових елемената живота, без готово икакве умјетничке трансформације.»⁶²

Од драма које се баве животим српске средине у овој имамо највише фолклорних елемената. Поред тога што је за главну тему драме узео један обичај, Ђоровић нам у њој приказује још и низ елемената народног живота. Приказан је обичај измирења породица које су у крвној завади, затим посело, усмено стваралаштво: тужбалице, песме жетелца, епске песме уз гусле, народне мудрости, хумор и досетке...

До данас је остало готово непознато да је драма «У мраку» пронађена и штампана, па се вероватно зато нико од истраживача није озбиљно позабавио њеним садржајем.⁶³ У њој Ђоровић даје свеобухватну слику страдања Српског народа у Босни и Херцеговини. Нагласак је стављен на то да су поред страдања од окупатора, Турака и Аустроугара почели да подносе несрећу и од сопствених изрода. Живи се у мраку државе-тамнице, мраку моралном, духовном, материјалном.

⁶² Љубица Томић-Ковач *Двије необјављене драме Светозара Ђоровића*, «Живот», бр. 2/3, фебруар-март, Сарајево, 1968, стр. 103.

⁶³ Одломак ове драме штампан је у «Српском књижевном гласнику», 1909. године. На насловној страни оригиналног рукописа налази се напомена, највероватније самог аутора, да је драма примљена за репертоар Српског народног позоришта у Београду. Рукопис је пронађен у архиви Земаљског музеја Босне и Херцеговине у Сарајеву захваљујући историчару књижевности Кемалу Бакаршићу који га је пред сам рат у Босни и Херцеговини послао колегама у Београд, где је драма први пут и штампана 1997. године.

Радња се дешава у једном херцеговачком селу у време Аустроугарске окупације. Млада удовица Јела, жртва је сеоске сплетке и хајке коју је из освете организовао аустријски шпијун Станиша.

Јела је приказана као скромна и повучена жена која се брине о детету и свекру, старцу Бошку. Она гордо и достојанствено носи терет живота држећи пре свега до части и поштења, а кад затреба, отресита је и спремна и коцем да припрети насилоном удварачу.

Станиша је подмукао и лукав човек, бивши војник, који има механу, истовремено је и шумар, надцестар, али пре свега доушник аустроугарске власти, «љубимац жандарма», кога се сви сељани плаше и покушавају да му се не замере и да и му се додворе. Пошто већ дуже време Јела одбија његово удварање и понуду за брак, Станиша почиње и отворено да је уцењује и прети јој. Но, она без страха одлучно одговара: «Бог је мени у помоћ!»⁶⁴.

Када је у селу пронађено мртво нахоче, иако зна да је дете плод његове грешне везе са сељанком Цветом и да је и сам допринео његовој смрти, Станиша, у потаји води сплетку којом се Јела оптужује за злочин. Чак и када је утврђено чије је нахоче, захваљујући Станишиној перфидној игри цело село верује да је Јела кривац.

Након што је изложена руглу и јавној осуди целог села, Станиша Јели поново нуди брак као једини спас за њу, чиме ће свету да «зачепи уста».

«Никад!... Измисли још огавније гласове и тури их у свијет, па кад ме и из цркве ишћерају, ни онда теби нећу. (...) Нек погинем... Волим и у гроб него крвника жена бити...»⁶⁵, одговара Јела. Својом одважношћу и пркосом још више је разбеснела Станишу и он успева да дигне цело село на линч. Јела се као некажњена грешница проглашава кривом за сушу која је снашла село.

Храбра жена све стоички подноси, али у тренутку када све то постаје опасно и по њено дете и свекра Бошка, Јела узима правду у своје руке и убија Станишу. Драма се завршава речима којима сељани Аћим и Петар захваљују Јели јер им је «макла гуликожу с врата».⁶⁶

Станишина бахатост испољава се не само према Јели већ и према свим сељанима. Корумпиран и подмитљив, он чак наплаћује и «услугу» сељанима да мртво нахоче не сахрани у селу. Када Обрад неће да плати глобу за укоп нахочета Станиша га невино оптужује, да је крао дрва из «царске шуме». То није први пут да Станиша невино оптужује Обрада, а на његово порицање Станиша одговара: «Јеси, ја кажем да јеси, а шта ја кажем тако мора бити!... И платићеш зато!...»⁶⁷

Писац Станиши није приписао ни једну позитивну особину, као да је хтео да нам каже да само нечовек, потпуни изрод, не само српског народа већ људског рода уопште, може бити такав према другим људима и према свом роду. Колико је Станиша бездушан и окрутан и без трунке

⁶⁴ Светозар Ђоровић, *У мраку*, Музеј позоришне уметности Србије, Београд, 1997, стр. 19

⁶⁵ Исто, стр. 68.

⁶⁶ Исто, стр. 85.

⁶⁷ Исто, стр. 33.

морала и части показује и његов однос према Цвети. Вероватно у жељи да што негативније прикаже Станишу, писац неуверљиво мотивише Цветине поступке које нити осуђује нити оправдава. Након што је поклекла пред Станишиним обећањима да ће је женити, она дави дете по његовом наговору и уз обећање да ће је заштитити. После свега, и поред тога што је Станиша пријавио жандармима, она не открива ко је отац детета, верујући да ће је оженити када буде изашла из затвора.

Актери ове драме, а нарочито најстарији Бошко, старац од 70. година, о свом животу, односно о животу у Херцеговини, говоре као о животу у тешком мраку. Бошко је изузетно цењен у селу као частан, пошетен човек великог животног искуства. Он је симбол мудрости и носилац старих, патријархалних моралних норми, човек коме се може веровати када изговара речи којима осликава време у којем се дешава радња. То је време владавине аустроугарске која је доневши нове културне норме, али и неморал, допринела подривању традиционалних вредности српског народа. Подстичући новцем и положајем у друштву најгоре људске пориве, аустроугарске власти су допринеле да исплива на површину најгори олош српског народа и то као аустроугарске улицице, шпијуни и мешетари, чији је злочин према своме народу гори него недела самог окупатора.

Стари Бошко Станишу и њему сличне отпаднике српског народа описује и алегоријском причом у народном духу:

«Знате ли ђецо, кад је ковач дош'о у шуму са самом сјекиром. Нико га се бој'о није... Ама кад је у шуми наш'о дрво за држала и дош'о други пут, сва се шума препала. 'Сад смо пропали' запомагаше гране редом 'јер ковачу дадосмо држало од нашег рода и племена да нас њиме погрби'.»⁶⁸

Бошко је лик кроз чију судбину видимо и судбину српског народа у Херцеговини под Турцима и под Аустроугарском. Он је сведок који о томе прича кроз личну животну причу.

«Родио се у јаду и мраку, у зулумима големим... Убили ми Турци оца, док сам био дијете, а мати умрла, цркла од јада, одмах за оцем... одранише ме комшије, добри људи. А чим стадох на снагу и поче радит' о својој земљи, отеше ми Турци и земљу... Робов'о сам им неколико година и онда се одметнуо... Запалио кућу, завр'о пушку на раме, па у гору у хајдучију... (...) Опет ме држало уздање, да ће бити боље, да ће наступити љевши земан и ова земља, кукавица сиња, да ће се иза црнине ођести у злато сунчево... (...) Кад се свршио устанак и уздања нестане... маче нам се туђин с врата, а други иђеха на мјесто његово... Оставио сам рушевине и опет пош'о на рушевине... једва сам кућу скрпио... А бог ми тада даде на помоћ сина, и он ми је диже... (...) И отеше ти га у војску и умрије тамо...»⁶⁹

Са таквим искуством њему писац даје пуно право да констатује да је живот под новим окупатором тежи, односно да су нови тирани перфиднији. Они не угрожавају само голу егзистенцију појединца, већ

⁶⁸ Исто, стр. 34.

⁶⁹ Исто, стр. 22-23.

својим неморалним и изопаченим понашањем и тековинама које су донели, подривају идентитет, традиционалне и моралне норме српског народа у целини. «Ми гинусмо за образ и чувасмо га чвршће од главе, а сад... мени, ето, поче падати под ноге и без крви и без погибије.»⁷⁰

Слику живота, али и људских нарави употпуњује Ђоровић и епизодним догађајима и ликовима. Један од таквих ликова је и Обрад, Бошков први комшија. Он је плаховит човек који сав свој јад и бес због тешког живота искаљује на најближем и слабијем – жени Анђи, која је типичан лик патријархалне трпељиве жене која «лако заборавља». Своје насилно понашање Обрад, у разговору са Бошком објашњава тешким животом који је условио да су људи и душу изгубили. «Крв ми таква... Погана, па то је!... А у овом мраку и јадy садањем још се више опоганила, отровала се... Све се данас трује, ђедо, све...»⁷¹

Одлазак у далеку Америку у потрази за бољим животом један је од мотива који Ђоровић овде провалачи као последицу тешког живота, али указује и на последице тог одласка. Жене које остају без мушке главе у кући преузимају и саме мушке послове, али остају и без заштите, а некад постају и распуштене. Госпава је лик у овој драми кроз који се осликава субина жена чији су мужеви далеко од куће у потрази за хлебом. Она је принуђена да се сама сналази за опстнак, што вешто чини, али је и торокуша, распуштеног понашања. Сеоске жене које каменују Јелу предводи Госпава. Госпава и сеоске жене се наслађују Јелином несрећом. Оне и учествују у сплетки јер су љубоморне на Јелину лепоту и меарају јој што се не дружи с њима и тиме их заправо сматра мање вредним од себе.

Слика сеоске средине употпуњена је народним обичајима, веровањима и сујеверицама. Цело село је у паници када сесазнаје за мртво нахоче јер се верује да «на лешу нахочета ђаволи своје коло воде, те ће нам намамити на село и сушу, и град, кугу, и трлему и све кијамете...»⁷² Да се то не би десило грешнике треба казнити «Обукли би их у кошуље од катрана, па уждили са свакоје стране.»⁷³ или их, пак, «растргати коњима на репове»⁷⁴ и да при том нема милости ни за најближе ако су грешни, па чак и ако су мајка или сестра у питању.

Сазнајемо и шта може помоћи да се село спасе. Треба молити владику да за грешнике прочита «четвороструку молитву и да баци једну јерусалимску клетву на њих».⁷⁵

Као предсказање присутни су и лоши снови. Сељанка Ружа је сањала вештицу пред Бошковом кућом, а после свега Аћим се присећа свог сна као наговештаја несреће. Сањао је да изнад села лети јато кокошака, црне као гаврани, а над Бошковом кућом наокострешио се црвен певац «па из њега огњено перје прамиња».⁷⁶

⁷⁰ Исто, стр. 28.

⁷¹ Исто, стр. 24.

⁷² Исто, стр. 28.

⁷³ Исто.

⁷⁴ Исто, стр. 29.

⁷⁵ Исто, стр. 28.

⁷⁶ Исто, стр. 59.

И поред извесних слабости, ово је најуспелија Ћоровићева драма која се бави озбиљном друштвеном тематиком. У њој је приметан напредак у савладавању драмске форме, вођењу драмског заплета и карактеризацији ликова. Без обзира што су неки ликови остали бледо осликани, сви су у функцији драмске радње и истицања основне тематике. Копозиција драме је чвршћа и компактнија.

У групу драма с националном тематиком и криком романтика спадају једночинке «Наше позориште» и «Стана Ранковићева».

Драма «Стана Ранковићева»⁷⁷ говори о оглушавању о морал заједнице. Она описује и одступање од уобичајеног животног круга. Момци из села спремају се да крену у шуму да се придруже устаницима, једино Ранковић неће да се одазове позиву и пође с осталима. Колектив га осуђује због одбијања да иде «под пушку». Другови га називају кукавицом, вереница га оставља с презиром, а остале девојке га исмевају и чак престају да се друже са његовом сестром Станом. Одбијањем да се бори за општи интерес, за слободу, осрамио је цело село. Ранковић зато бива проклет као издајник Бранковић. Младић се уопште не узбуђује због реакције околине, па не реагује ни на прекор сестре Стане. Он сестру теши тиме да ће народ причати и оговарати неко време па ће престати. Поред тога што сматра да «није глава тиква, па ако данас разбијем једну, да шјутра купим другу»,⁷⁸ он живот схвата фаталистички. Све што се дешава Божја је воља и човек јој се не може супротставити. «Да то није његова воља (...) Ми би били аге, а они били робови и клањали нам се до земље.»⁷⁹

Патријархални морал усађен у биће српског народа налагао је да се радије изгуби живот него образ и част. Колико је Ранковић изневерио колективни морал и норме и супротставио им се својим ставом и одлуком, показују речи и дела других ликова.

Свога сина, Бумбића, мајка, баба Мара, испраћа дајући му сав новац који је уштедела, не размишљајући чиме ће се прехранити. Једина јој је жеља да јој син постане други Обилић.

Стојчић пред полазак спаљује своју кућу уз речи: «'вако је учинило још триста људи, па што не би' и ја!... Ако погинем у боју, нека ми поган не погани прага!»⁸⁰

Девојке се поносе својом браћом и вереницима који одлазе у бој и пребацују Станићевој на љубави према Ранковићу који је једини од момака остао у селу. А она им одговара:

«Он ми је био дражи од свега свијета, срце и душа, и живот ми, и све!... Његовијем сам животом живјела, његовом сам душом дисала!

⁷⁷ Ова драмска слика први пут је објављена у «Часовима одмора» (I, 1903), а изведена је у Народном позоришту у Београду 11. 9. 1903. године. Она није драматизација Ћоровићеве приповетке «Херцеговка» иако им је иста главна јунакиња и полазни мотив. У приповеци се устаницима придружује млад момак, али када бива рањен открива се да је то у ствари девојка Стана Ранковићева која онда прича своје мотиве за тај чин.

⁷⁸ Светозар Ћоровић, *Сабрана дјела*, књ. IX, «Свјетлост», 1967, Сарајево, стр. 58.

⁷⁹ Исто, стр. 59.

⁸⁰ Исто, стр. 61.

Њега сам у ноћи снијевала, а о њему у дану мислила... Ама то је било дока сам га цијенила за момка, за мушка... А данас видим да није ни жена, јер и жена може имати срце јуначко и српско, а он га нема!... (...)

Ако сам се заклела, и згазићу и бог ће ми 'простити. Гријех би био голем када би' пошла за онаквога женскоњу и вољела би' бити кадунa, Швабица, Чифутка, него његова жена!... »⁸¹

Ове последње речи Станићеве говоре да је мања срамота бити жена непријатеља него кукавице и издајнице свога народа. А да и жена може имати срце јуначко управо доказује Ранковићева сестра Стана.

Покушала је она да уразуми брата.

«Тако ти млијека мајчина, тако ти гроба очина, тако ти моје љубави, хајде! (...) Хајде, мој брато!... Ако има сестра брата једнога, нек јој буде барем дичан!... Немој да те свијет ружи и да нас сви криво гледају!... Немој тако ти ја жива била! (...) Немој, болан, да нам свијет плује на гроб мртвог оца и матере... Немој да они из земље прокуну и тебе и мене...»⁸²

Ни ове крупне сестринске речи и заклетве нису успеле да натерају Ранковића да се лати пушке. Зато сестра, Стана, да би осветлала образ породице и заштитила кућу од клетве облачи мушко одело и креће с пушком у бој.

Осећање колективне одговорности и дужност појединца према заједници истакнути су на шаљив начин и у једночинки «Наше позориште».

Стари Бошко упада пред почетак позоришне представе да спречи да његов син глуми Вука Бранковића. Старац не разуме, а рекло би се више не прихвата, шалу и позоришну илузију и, како каже, радије ће мртвог сина сахранити, него му дозволити да се макар и за сат назове издајцом српског народа и колена. На превару чланови позоришне дружине успевају да спрече старца да упропасти представу.

Једночинка «Владика у Пољицама»⁸³ једино је драмско дело у коме Ђоровић кроз шалу критикује неке особености свог народа.

Радња се дешава у једном српском селу које има једино цркву, али и она је у прилично запуштеном стању. Виђеније газде окупиле су се јер се прочуло да владика долази у најближу касабу па треба отићи по благослов за цело село. И тек што је започела препирка ко је најдостојнији да оде по благослов, долази вест да би владика могао и у село да сврати. Домаћини долазе на идеју да је то добра прилика да се од владике потражи и благослов и помоћ да се у селу подигне школа. Али, врло брзо се од расправе о томе како дочекати владика прешло на међусобна пребацивања и оптуживања за разне ствари а најпре за немар према цркви и однос према свештенику кога су готово отерали из села. Какав је однос према вери види се и по томе што се из цркве позајмљују иконе и кандила за славу, па се још и не враћају. А онда избија и свађе

⁸¹ Исто, стр. 63-64.

⁸² Исто, стр. 66.

⁸³ Ова драмска слика објављена је први пут у збирци у «У часовима одмора» (I, 1903), а изведена је у Народном позоришту у Београду 11. 9. 1903. године.

између Обрена и Мрђена око тога где треба саградити школу на сред или на крај села. Узалуд су појединци покушавали да опомену да нема још ни благослова, ни пара, ни материјала, сукоб се све више распламсавао да је дошло до поделе сељака на «Мрђеновце» и «Обреновце». Цео сукоб завршава се тако што стиже глас да је владика на раскрсници скренуо на супротну страну и отишао у суседно село.

Треба поменути и Ћоровићеве изгубљене драме, као и оне чији су рукописи пронађени али нису штампани, нити су доступни, па стога нису овде обрађени.

Поред поменуте драме «Повратак», изгубљени су и рукописи драма «Покајница», шала у једном чину, «Заљубљени песник» као и «Ђерзелез Алија» коју је Ћоровић писао за муслиманско друштво «Итихад», а која говори о братству муслимана и Срба.

Рукопис једночинке «Сусрет» која није никада изведена, налази се, или се бар налазио, у фонду Архива музеја Хрватског народног казалишта у Загребу. Љубица Томић-Ковач, која је и открила овај рукопис, претпоставља да је ова једночинка написана око 1912. или чак нешто касније, када јој је пут на сцену Хрватског народног казалишта прокрчио «Зулумћар». «Уосталом, и сам текст упућује нас на познијег Ћоровића: то није ни шаљива игра какве је Ћоровић писао у почетку, нити је 'слика из народног живота' каквих је у Ћоровића понајвише; то је драма једне личности, тачније речено - то је требало да буде драма једне несрећне и осамљене жене, која је читав живот жртвовала другима да би на крају - дефинитивно напуштена од свију које је вољела - пореметила умом.»⁸⁴

Ни драма «Газда Јаков», слика из живота у једном чину, никада није штампана ни постављена на сцени. Главни лик је тврдица Јаков, а радња се дешава у једној херцеговачкој вароши. Газда Јаков, тврдица и зеленаш, ради властитих интереса намерава да своју ћерку Љубицу уда за Јову, сина свога пријатеља Симе, такође шпекуланта. Он је проценио да је Јова гуликожа већи од њега самог, штедљив и вешт у очевим пословима. Међутим, Љубица воли Милана који је веселе и лакомислене природе. Баш због тога газда Јаков не трпи Милана сматрајући га распикућом.

Пошто је дознао да се Љубица спрема да побегне за Милана, газда Јаков поставља бусију испред вртата њене собе. Ипак, пажњу му одвлаче Миланови другови Младен и Сава и Љубица успева да побегне. Да је Љубица побегла газда Јаков сазнаје од Симе и Јована који су дошли да је просе. У том тренутку када схвати да ћерку није спречио у њеним намерама, газда Јаков почиње да бесни. Ту је и крај ове комедије која више делује као скица него као довршен рад.

Егзистенцијално питање појединца и опстанак, очување српког бића и заједнице, основни су мотиви којима се Ћоровић бави у драмама које обрађују судбину српске средине. За разлику од драма из муслимаске средине љубав се овде јавља као споредан мотив.

⁸⁴ Љубица Томић - Ковач, *Двије необјављене драме Светозара Ћоровића, «Живот»*, бр. 2/3, фебруар-март, Сарајево, 1968, стр. 103.

Из Ђоровићевих драма, захваљујући његовом реализму, разноврсности тема и приказаних друштвених и социјалних средина, добија се комплексна и аутентична слика Херцеговине. Њу, пре свега, видимо кроз начин живота, културу, обичаје, менталитет и карактер људи овог тла.

У свим Ђоровићевим драмама, обичан, мали човек свакодневно се судара са стварношћу и из тог сукоба произилази његова трагичност.

Женски ликови су у средишту драмске радње у драмама из муслиманске средине. Жене долазе у сукоб са патријархалним нормама и пате повинујући им се или кршећи их, супротстављајући им се. Оне су и узрок дилема и патњи мушких чланова заједнице.

Жене у драмама из српске средине су приказане као најоданији поборници националних и патријархалних вредности, ту су пре свега Стана Ранковићева, из истоимене драме и Јела из драме «У магли». За понашање жена и девојака из српске средине које одступа од традиционалних норми, што је рецимо случај са женским ликовима у «Низбрдици», писац проналази објашњење у погубном утицају придошлих модела понашања супротних постојећим, традиционалним.

У драмама везаним за муслиманску средину доминира сукоб појединца са традицијом. У њима појединац страда, односно пати због постојећих обичаја и норми, а када им се и супротстави вођен је тежњом за личном срећом. Дилема лична срећа или покораване, верност постојећим нормама, схватањима, предрасудама, у основи је свих драма из муслиманске средине. Те дилеме нема у драмама које описују српску православну средину. За њу је карактеристично страдање појединца услед социјалних и друштвених околности. Лични интерес и лична срећа подређени су колективу.

Ликови у драмама из муслиманске средине вођени су емоцијама, док у драмама које описују живот у српској средини поступци ликова условљени су њиховим карактером и моралом.

Описујући муслиманску средину на једној страни и српску православну на другој, Ђоровић као да описује два света која егзистирају на истом простору, једни поред других, али се не додирују, не преплићу. Једина Ђоровићева драма за коју се може рећи да спаја ова два света јесте драма «Као вихор».

По својој тематици Ђоровићеве драме представљају пре свега сведочанство и слику једног времена, али има и таквих које обрађују универзалне теме, истичу основне моралне вредности и могле би се и данас наћи на репертоару наших позоришта и поред извесних драматуршких слабости.

Извори и литература:

1. Богдановић, Милан: *Шантићеве драме*, «Српска драма», Српска књижевност у књижевној критици, «Нолит», Београд, 1966. стр. 301-306;

2. Богдановић, Милан: *Шантићеве драме*, «Српски књижевни гласник», XXI, 1927, стр. 524-529;
3. Бурина, Сафет: *Шантић и Ћоровић као драматичари*, «Позориште», бр. 2, март-април, Тузла, 1965, стр. 149-170;
4. Грол, Милан: *Позоришни преглед* («Под маглом» слика из Горње Херцеговине, у једном чину. Написао Алекса Шантић), «Српски књижевни гласник», XIX, 1907. стр. 598-601;
5. Грол, Милан: *Позоришни преглед*, («Ајша» Светозара Ћоровића) «Српски књижевни гласник», XIX, 1907. стр. 697-699
6. Дотлић, Лука, *Још две непознате једночинке Светозара Ћоровића*, «Књижевност», бр. 11/12, новембар-децембар, Београд 1956, стр. 498-500;
7. Ђурић, Војислав: *Поезија Алексе Шантића*, предговор у «Алекса Шантић, Песме «Просвета», Београд, 1956, стр. 33
8. Лазаревић, Бранко: *Светозар Ћоровић* («Повратак», комад у једном чину, «Зулумћар», комад у три чина), «Српска драма», Српска књижевност у књижевној критици, «Нолит», Београд, 1966. стр. 307-311;
9. Лозо, Светозар: «*Низбрдица*», досад непозната драма Светозара Ћоровића, «Летопис Матице српске» 371, Нови Сад, 1953, стр. 385-386;
10. Радуловић, Јован: *Једна недовршена драма Светозара Ћоровића*, «Живот», II, 8, 1953, стр. 345-357;
11. Радуловић, Јован: *Алекса Шантић*, «Српско певачко друштво 'Гусле'», Мостар, 1934;
12. Скерлић, Јован: *Историја нове српске књижевност*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1997;
13. Томић – Ковач, Љубица: *Двије необјављене драме Светозара Ћоровића*, «Живот», бр. 2/3, фебруар-март, Сарајево 1968, стр. 102-104;
14. Ћоровић, Светозар: *Целеокупна дела, књ. 7*, «Народна просвета», Београд, приредио и предговор написао Стеван Јелача;
15. Ћоровић, Светозар: *У мраку*, Музеј позоришне уметности Србије, Београд, 1997;
16. Ћоровић, Светозар: *Сабрана дјела*, књ. I, «Свјетлост», Сарајево, 1967, приредио Бранко Милановић;

17. Шантић, Алекса: *Сабрана дјела*, предговор Војислав Ђурић, књ. I, (V-SXVIII) «Свјетлост», Сарајево, 1957;
18. Шантић, Алекса: *Изабрана дјела, књ. II*, «Свјетлост», Сарајево, 1972;
19. Шантић, Алекса: *Целокупна дела, књ. 3*, «Народна просвета», Београд, приредио и предговор написао Владимир Ћоровић;
20. Шантић, Алекса: *Драме*, «Пехар и Кисић», Мосатр, 1927, предговор М. Павловић.